

Empirie en theorievorming in de ethiek

Govert den Hartogh

Waar komt het spook van Widdershoven vandaan? In het begin van de jaren negentig vonden parlement en kabinet dat er meer aandacht moest komen voor ethische aspecten van het overheidsbeleid. De wens werd bij NWO gedeponereerd, waar men meteen begreep de vragende partij zelf te kunnen aanspreken. Zo werd de formule van Ethiek en Beleid bedacht: ministeries reserveren geld voor het gewenste onderzoek, en NWO legt er eenzelfde bedrag bij. Maar bij die ministeries bestond grote huiver om al dat geld nu opeens aan zulke vage figuren als filosofen uit te geven. Wat ethici gewoonlijk doen, op een studeerkamer zitten en nadenken, was niet bepaald wat men gewend was zich bij 'onderzoek' voor te stellen. Dus werd de eis gesteld dat ieder voorgesteld project interdisciplinair moest zijn: het moest empirische en normatieve aspecten in zich verenigen.

De medische koepel van NWO was daarmee nog niet tevreden. Vermoedelijk vanuit een klassiek-positivistische wetenschapsopvatting rustte men niet voordat elke rechtstreekse verwijzing naar een normatieve probleemstelling uit de beschrijving van het deelgebied Ethiek en Gezondheidszorg was verwijderd. Het onderzoek moest zich geheel richten op de normatieve opvattingen van werkers en patiënten in de gezondheidszorg. Dat is tenminste wetenschap. Gelukkig wordt Ethiek en Beleid bestuurd door een stuurgroep onder voorzitterschap van een rechtsfilosoof. Die begreep dat je zo'n deelbeschrijving holistisch moet interpreteren, vanuit de onderliggende uitgangspunten van de onderneming als geheel. En zo werd de eis van verbinding van normatief en empirisch onderzoek ook van kracht voor het gebied Ethiek en Gezondheidszorg.

In eerste instantie leidde deze opzet ertoe dat de ingediende projectvoorstellen nooit deugden. Het mankeerde óf aan de normatieve, óf aan de empirische kant, óf aan een zinvolle betrokkenheid van de normatieve en de empirische probleemstelling op elkaar. Maar vooral de ethici hadden het kunstje al snel onder de knie. Zij hadden immers om het gewenste verband te leggen, afhankelijk van hun filosofische nest-

geur, de beschikking over een van de twee methodische formules, die hierboven door Widdershoven en Musschenga en Van der Steen zijn opgevoerd: hermeneutiek of reflectief evenwicht.

En zo bevond de Nederlandse ethiek zich onverhoeds in de avant-garde van een internationale trend: de empirische wending. Het is een ideale casus voor een relativistisch ingesteld wetenschapssocioloog.

Het is zaak om eerst nog wat precieser te krijgen over wat voor soort empirie we het hebben. Er is geen wending voor nodig om het inzicht te doen postvatten dat iemand die een probleem uit de zogenaamde 'toegepaste' ethiek behandelt, moet weten waar zij het over heeft. Anders dan Musschenga en Van der Steen denk ik dat de onderzoekers op dat terrein aan die eis tegenwoordig in het algemeen wel voldoen. Geen wonder. Als je je als filosoof wilt handhaven in een medische faculteit of technische universiteit, is kennis van de relevante feiten een elementaire voorwaarde.

Waar het vaker aan ontbreekt, is de filosofische bagage die de toegepaste ethiek een meerwaarde zou kunnen geven ten opzichte van de denkbeelden die reflectief ingestelde vakbeoefenaren zich zelf kunnen vormen. De default-positie is immers dat je geen ethicus nodig hebt om een moreel probleem op te lossen. Dat betekent echter anderzijds dat de ethicus, als hij er toch bijkomt, iets moet kunnen leveren dat elders niet te krijgen valt. In de taakstelling die Widdershoven hem meegeeft, ontgaat me wat dat zou kunnen zijn.

Waar het de ethicus eveneens vaker aan ontbreekt dan aan relevante feitenkennis, is inzicht in de wijze waarop de institutionele ordeningen van een bepaald gebied, het organisatiepatroon en de managementstijl die daar heersen, en de daar gebruikte technieken, het gedrag van de mensen die op dat gebied werken normatief voorstructureren. Daarop gericht empirisch onderzoek is ook binnen Ethiek en Beleid als legitiem erkend en vruchtbaar gebleken. Maar binnen de gebruikelijke arbeidsdeling in filosofenland is dat toch meer het terrein van de sociale filosofie.

Wat voor de ethiekbeoefening zelf echt vernieuwend is, is het doen van onderzoek naar morele opvattingen, en het gebruik van de resultaten van zulk onderzoek voor de behandeling van normatieve probleemstellingen. De centrale vraag die deze innovatie oproept, is hoe kennis van morele opvattingen voor een ethiek met normatieve premisses überhaupt relevant zou kunnen zijn. En dan niet alleen omdat het je op ideeën brengt, of iets leert over de haalbaarheid van normatieve voorstellen. Ethici hebben daar altijd heel sceptisch tegenover gestaan. Wat zulk onderzoek oplevert, waren ze gewend te zeggen, is kennis van de sociale moraal: wat mensen denken dat goed is. De

ethiek daarentegen is geïnteresseerd in de kritische moraal: wat echt goed is. Wie die rolverdeling begrijpt, zal pleiten voor een aanpassing van de sociale moraal aan de kritische, maar zeker niet voor de omgekeerde beweging.

De vraag is echter op welk standpunt de ethicus zich kan stellen om zijn kritische moraal te ontwikkelen. Vrijwel iedereen belijdt tegenwoordig, in elk geval op zondag, dat zij het funderingsdenken heeft afgezworen. Niemand gelooft meer dat er een archimedisch punt bestaat waaruit filosofen het deel van de wereld dat hen interesseert – voor de ethicus dus de moraal – kunnen bewegen. Dientengevolge is er ook geen extern standpunt met betrekking tot de sociale moraal van waaruit men die zou kunnen bekritisieren. Dat wil niet zeggen dat kritiek op de feitelijke opvattingen van mensen onmogelijk is, maar die kritiek moet haar vertrekpunt nemen in het geheel van die feitelijke opvattingen zelf. De kritiek kan alleen worden aangedreven door een coherentie-eis. Dat is de kerngedachte van de methodologie van het reflectief evenwicht, die daarmee wat mij betreft een initiële voorsprong heeft boven de hermeneutische benadering. Al kan ik mij voorstellen dat ook een hermeneuticus tot het inzicht komt dat interpretatie te veel vrijheidsgraden heeft, als die activiteit niet uitgaat van althans een presumptie van coherentie. Als die stap eenmaal gezet is, zie ik hermeneutiek en reflectief evenwicht verder convergeren. Beide methoden gaan er immers vanuit dat de ethiek, ook al begint zij met een onderzoek naar de morele opvattingen die mensen in feite hebben, die opvattingen niet alleen maar kan registreren. Of liever: zelfs om opvattingen te registreren, en niet alleen maar geluid, zul je moeten beweren wat je hoort. Op dit punt kunnen de sociale wetenschappers die dit soort empirisch onderzoek doen, nog wel iets van de filosofie leren. Al te vaak gaan zij immers nog van de veronderstelling uit dat als twee mensen hetzelfde antwoord invullen op een enquêtevraag, zij ook dezelfde mening hebben.

Ik zie absoluut niet in waarom de ethiek, als zij haar bewerkingen uitvoert, niet (ook) gebruik zou mogen maken van een begrippenapparaat waarover de mensen in het veld (nog) niet beschikken. Veel van de begrippen die in het veld al wel gebruikt worden, zijn trouwens in de loop van de geschiedenis aan ethische theorievorming ontleend.

Volgens Widdershoven betekent dit dat de practicus voor een tribunaal wordt gesleept waar hij wordt beoordeeld aan de hand van normen die door de ethiek zijn 'vastgesteld'. Hij laat zich door zijn metafoor zo meeslepen dat hij dat ethische tribunaal zelfs straf- en heropvoedingsmaatregelen laat opleggen! Daaraan kun je fraai zien hoe zijn metafoor derailleert: ethiek is een kwestie van waarheidsvinding, niet van gezagsuitoefening. Er zijn geen ethische wetgevers of rechters. De vraag

is niet van wie de begrippen en principes waarmee de ethiek opereert afkomstig zijn, maar of ze bijdragen tot een verdiept moreel begrip.

Waarom denkt Widdershoven eigenlijk dat de empirische wending een breuk zou moeten betekenen met het streven naar ethische theorievorming? Erg duidelijk wordt dat niet, maar ik denk dat ik het begrip. Widdershoven heeft de neiging te denken, zonder daar overigens helemaal consequent in te zijn, dat de normatieve opvattingen van 'deelnemers aan een praktijk' allemaal particularistisch van aard zijn: het zijn opvattingen met betrekking tot 'concrete situaties' (geen abstractere term dan 'concrete situatie'). Zodra je dus in een ethisch stuk een algemeenheid, bij voorbeeld een principe, tegenkomt, moet de ethicus die uit zijn studeerkamer hebben meegebracht. Niets is echter minder waar. De mensen in het veld, om dat wiegeliaans taalgebruik aan te houden, hebben evengoed hun algemene opvattingen, inclusief hun principes, en zullen in het algemeen ook ten opzichte van elkaar hun particuliere oordelen verantwoorden in termen van hun algemene. De empirische wending houdt dus geenszins in dat tot de input van het proces van ethische reflectie voortaan alleen particularistische 'intuïties' worden toegelaten. Rawls is daar altijd volstrekt duidelijk over geweest: om tot een reflectief evenwicht te komen, moeten we om te beginnen weloverwogen oordelen op ieder niveau van algemeenheid aan boord nemen. Ook op dit punt zie ik zijn methode daarom een voorsprong hebben op de hermeneutiek: zij heeft een vooroordeel minder te verliezen.

Toen Rawls die notie van het reflectieve evenwicht introduceerde, dacht hij er overigens helemaal niet aan empirisch onderzoek te gaan doen, of er zelfs maar kennis van te gaan nemen. De weloverwogen oordelen waar hij mee startte, waren die van hemzelf en, naar hij hoopte, die van zijn lezers.

Rawls zelf maakte de vergelijking met linguïstische intuïties. Het is niet nodig om door empirisch onderzoek vast te stellen welke zinnen van het Nederlands welgevormd zijn. Allereerst is daar geen beginnen aan, maar bovendien kan een Nederlandstalig spreker blindvaren op zijn eigen competentie.

De vergelijking tussen linguïstische en morele intuïtie is echter leerzamer door de verschillen die zij aan de dag brengt dan door de overeenkomsten. De variatie in weloverwogen morele oordelen, op elk niveau van algemeenheid, is immers veel groter dan de variatie in weloverwogen oordelen van welgevormdheid. Dat komt doordat morele oordelen in sterke mate afhankelijk zijn van, en verweven zijn met andere morele en niet-morele oordelen. Ze hebben te maken met het begrippenkader waarin men heeft leren denken, feitelijke opvattingen over de wereld, controversiële prioriteitsordeningen tussen overi-

gens gedeelde waarden. Ze zijn daardoor in sterke mate belast met 'the burdens of judgment', om Rawls nog maar eens te citeren, en zodoende kun je alleen maar verwachten dat ook reflectief ingestelde mensen er uiteindelijk geen consensus over zullen kunnen bereiken. En daarom kan een filosoof ook niet zonder meer op haar eigen intuïties afgaan. De kans dat die zijn vertekend door langdurige blootstelling aan een eenzijdig menu van morele theorieën is aanzienlijk. Voor beleidsgericht onderzoek komt daar nog bij dat de uitkomsten daarvan niet alleen te rechtvaardigen moeten zijn, maar ook publiek te rechtvaardigen.

Ik doel daarmee niet op een rechtvaardiging per opiniepeiling. Voor beleidsmakers is het van belang te weten dat de meerderheid van de Nederlandse bevolking tegen verwijdering van de pil uit het ziektefondspakket is, maar voor de vraag of die maatregel past in een rechtvaardige verdeling van schaarse middelen in de gezondheidszorg is die wetenschap volstrekt niet relevant. Waar de lasten van het oordeel zo zwaar wegen, hebben zo-maar-opinies geen betekenis, alleen de opinies van reflectief ingestelde ervaringsdeskundigen. En getallen tellen daarbij al helemaal niet.

Heeft opinieonderzoek dan geen enkele betekenis? Misschien wel als het gaat om zeer basale normatieve oordelen die niet in sterke mate gebonden zijn aan specifieke contexten, maar het morele oordeel in allerlei contexten mede structureren. Over het domein van de theorie van de verdelende rechtvaardigheid bij voorbeeld is al vaak opgemerkt dat er een fundamentele discrepantie bestaat tussen het dominante paradigma in de normatieve politieke theorie – liberaal egalitarisme – en de opvattingen over verdelende rechtvaardigheid die door sociaal-psychologen over de hele wereld worden aangetroffen. De theorie maakt bij voorbeeld geen ruimte voor een principe van verdienste, terwijl de mensheid dat een van de belangrijkste, zo niet het belangrijkste principe van rechtvaardigheid vindt. Diverse auteurs hebben al gesuggereerd dat deze blinde vlek van de theorie ook politieke consequenties heeft gehad. Zij zou verklaren waarom het politieke programma van de *liberals* in Amerika zich zo grondig uit de electorale markt heeft geprijsd.

Ik wil niet zeggen dat de theorie in zo'n geval de morele opvattingen die empirisch worden aangetroffen, maar te slikken heeft. Maar als zij dat weigert, heeft zij wel een buitengewoon zware bewijslast. Die last bestaat er niet alleen in om aan te wijzen wat er aan het principe van verdienste theoretisch niet deugt. Daarover is altijd verdere discussie mogelijk, zoals ook in dit geval onmiddellijk blijkt. (De kernvraag is of de capaciteiten die iemand in staat stellen iets te verdienen, bij voorbeeld door prestatie of inspanning, zelf ook weer verdiend moe-

ten zijn.) De bewijslast bestaat er met name in om overtuigend te verklaren hoe de gehele mensheid zich op dit punt kan vergissen.

In het algemeen zal de empirische ethiek zich echter niet moeten richten op de resultaten van opinieonderzoek, maar *well-considered judgments* moeten verzamelen. Er is nog niet genoeg nagedacht over de vraag hoe dat moet. Dat is, toegegeven, de relatieve handicap van het reflectieve evenwicht op dit moment. Het lijkt me de moeite waard het eens te proberen met de Delphi-methode, of varianten daarop.

Het kan nog een mooie wedstrijd worden. Ik zet mijn geld op de evenwichtskunstenaars.